

Todor Kuljić

Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka

Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 508 str.

Knjiga T. Kuljića tematizira i problematizira promjenu epohalne svijesti koja se dogodila na kraju 20. stoljeća istodobno sa strukturalnim lomovima unutar socijalističkih sustava Istočne Europe i globalizacijskim procesima na svjetskoj razini, s posebnim osvrtom na »jugoslavensku situaciju«. Knjiga se sastoji od pet velikih poglavlja i to: I. *Promena epohalne svesti krajem XX veka*, II. *Prevladavanje prošlosti: naučna i ideološka strana*, III. *Teorije o fašizmu nakon nestanka hladnog rata*, IV. *Slom socijalizma i prevladavanje prošlosti*, V. *Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji*. Prevladavanje prošlosti nije ograničeno samo na taj prostor, nego je takav proces itekako prisutan u zemljama Zapadne Europe, posebno onima koje su imale masovne fašističke/ nacističke pokrete ili kvislinške vlade koje su surađivale sa silama Osovine. Piše se »nova« povijest. Ipak, nema tu nešto posebno novo, samo počinje prevrednovanje povijesnih događaja iz drukčijih znanstvenih, i još više ideoloških, »paradigmi«. Obnova nacionalnog identiteta i potiskivanje »klasne« interpretacije povijesti posebno je dramatično prisutno u posljednjim socijalističkim vladajućim garniturama i kakvom takvom civilnom društvu koje se tu uspostavlja. Historiografija dobiva drukčije koordinate unutar kojih se objašnjavaju događaji, a selektivne priče o prošlosti traže značajne promjene. Situacija je posebno indikativna za društvene znanosti i ujedno pokazatelj njihovih dosegata i limita. Promjena sustava vrijednosti »natjerala« je mnoge znanstvenike na preispitivanje prijašnjih teza i analiza, a time i na revizionizam koji nužno dovodi do pitanja: O kakvim se to znanstve-

nicima/znanostima radi? I još nešto: treba li i u tim turbulentnim povijesnim kretanjima potpuno napustiti paradigme i autore koji su ranije označavali nečiju *in* poziciju, a onda i status unutar znanstvene zajednice? Naravno da je slučaj Marxa i marksizma ovdje paradigmatičan, ali i poučan za znanstvenike koji se ne žele pod svaku cijenu svidjeti nositeljima političke i ukupne društvene moći. Promjene socijalne strukture, institucionalnog ambijenta i nastanak novih »ideoloških priča« nameću i prevrednovanje povijesti, ali i pritom znanstvenici trebaju gledati »iza fasade događaja«, a ne udarati u često vrlo konjunkturane bubnjeve dnevne politike. I ako je Churchill svojedobno primijetio da su se balkanski narodi opteretili s više povijesti nego što mogu izdržati, smatramo respektabilnom autorovu zamjebku o društvenim znanostima na ex-jugoslavenskim prostorima. On piše: »Na Balkanu se misao o društvu teško izdizala iznad proturječnosti prostora, a postojanost naučnika često je bila labilna, kolebajući se u širokim amplitudama između apologije tekućeg i demonizacije minulog režima i njegove ideologije« (str. 465). Prevladavanje prošlosti (*Vergangenheitsbewältigung, mastering the past*) shvaća se u knjizi kao proces izmjene vrijednosnog sustava koji se događa u napetosti između globalizacije i fragmentacije. Pritom se razlikuju sljedeće dimenzije: pravna (kažnjavanje ili amnestiranje određenih aktera povijesti), pedagoško-moralna (osuda bespravnosti, diskreditacija bivših elita, izmjena stavova stanovništva) i politička (vraćanje povjerenja u sudstvo, sprečavanje povratka starih elita). Drukčiji odnos prema prošlosti javlja se prije sloma istočnoeuropskog socijalizma, točnije sedamdesetih godina, kad se javljaju postmodernističke i globalizacijske vizije i ideološke konstrukcije. Postmoderna dekonstruira velike »ideološkijske priče« i nameće neizvjesnost, relativizam i fragmentaciju. Utoliko se, što autor dobro primjećuje, znanost mora više okrenuti

mikrokozmosu i svakidašnjem životu, a u analizi povijesti i društva treba kombinirati klasičnu historiografiju i historiju svakodnevnoga života.

U drugom poglavlju nastoji se razdijeliti znanstvena i ideološka strana prevladavanja prošlosti. Znanost treba demitizirati ideološke konstrukcije socijalne zbilje, a osobina mitskog mišljenja jest sudbinsko poimanje povijesti i trajna sadašnjost. Ideološki pristupi posebno izdvajaju neke događaje od kojih »počinje« povijest, što autor naziva problemom »nultog sata«. Tako je počeo socijalizam, u najradikalnijoj verziji s »ljudima posebnog kova«, a nakon toga i tranzicijski poreci koji ga smjenjuju, a čiji su akteri dobrim dijelom oni koji imaju veliko iskustvo s »nultim satom« iz prethodnoga političkog poretka. Prenaglašne interpretaci je povijesti »odozgo« nastavljaju se u ambijentu obilježenom nacionalnim/nacionalističkim gibanjima, što je samo segment cjelokupne retradicalizacije društva. Nasuprot tome, postmodernistički filozofi, kao što su Derrida i Lyotar, stavljaju naglasak na historiju »odozdo«, koja obnavlja pripovjedački diskurs (skup malih priča) kao reakciju na prenatlašenu interpretaciju »odozgo« (dominatna priča, velika ideologija).

Povijesna događanja utječu i na znanstvenu konjunkturu. I dok je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća marksizam bio utjecajan u Europi, kada je zanimanje za sociologiju bilo veliko, osamdesetih u prvi plan izbija povijest kao znanstvena disciplina. Nacionalno buđenje i traženje novih oblika organizacije društva traži i povijesno utemeljenje. Kritičko suočavanje s prošlošću zahvatilo je različite europske države. U Francuskoj je taj intelektualni posao poznat pod nazivom »Višijevski sindrom«, a maršal Pétain postaje dijelom tog obnovenog sjećanja na Drugi svjetski rat. U Austriji je razvijena polemika između onih koji i dalje razvijaju mit o žrtvi i drugih, koji ističu da je u Austriji postojao jak nacistički

pokret. U prilog navode i brojke, koje pokazuju da je 1943. u Austriji bilo 693.000 registriranih nacista, tj. oko 10% stanovništva, a samo je njih 42.000 poslije rata okrivljeno. Slično se događa i u Japanu nakon smrti cara Hirohita 1987. Počinje kritički odnos prema prošlosti, s dvjema suprotstavljenim strujama. Jedna se kritički suočava s japanskim imperijalnim osvajanjima, pa se ističe Nanking u kojem je ubijeno 300.000 Kineza i silovano 20.000 žena. Druga struja naglašava civilne žrtve atomskog napada u Hirošimi i Nagasaki. Rusija se suočila sa slomom imperijalnog identiteta i socijalističke prošlosti, što se manifestiralo detronizacijom Lenjina i socijalističkih simbola. Drukčije, pozitivnije interpretacije doživljavaju demonizirani likovi poput sovjetskoga generala Andreja A. Vlasova, koji je 1942. kao zarobljenik pristupio Hitleru i pozivao narod na borbu protiv boljševizma, a nakon rata strijeljan je kao izdajnik. Autor je primijetio važnu stvar: zaborav nije neutralan, a selektivno pamćenje okvir je stvaranja identiteta.

Slijedi rasprava o fašizmu nakon prekida hladnog rata. Sve je počelo u Njemačkoj potkraj šezdesetih godina 20. stoljeća, kada su mladi Nijemci očevima i djedovima počeli postavljati pitanje gdje su bili od 1939. do 1945. Politički establišment podupirao je manipulativno oslobađanje od težine povijesnog sjećanja. Nacizam je zlo, zločini su postojali, ali isključivim krivcima proglašavaju se SS trupe, Hitler, Gestapo; potiskuje se šire pitanje: gdje su bili intelektualci, javno mnijenje, obični građani. Revizija povijesti dobila je praktičnopolitičke poticaje, a bitburška ceremonija svakako je tome pridonijela. U gradu Bitburgu 1985. sastali su se predsjednici SAD-a i Njemačke, Reagan i Kohl, kako bi posjetili grob SS-ovaca. Ideja unutarnacionalnog izmirenja (što je kasnije /kvazi/ideološki obrađeno i u Hrvatskoj) ima temeljnu slabost u relativizaciji povijesnih događanja. Ako se prihvati izjednačavanje svih pokreta i snaga u povijesti, tada po-

vijest nema smisla, a humanizam i sloboda postaju pukim tlapnjama. U Njemačkoj je debata o fašizmu održana 1986./87. pod nazivom *Historikerstreit* («svada historičara»). Vijetnamski rat dodatno je aktualizirao kritiku fašizma na Zapadu. Ističe se da su fašizam, ili barem neki njegovi oblici, mogući i uz postojanje demokratskih ustanova. Pod nazivom *Goldhagen* (Danijel Goldhagen znanstveni je suradnik Centra za europske studije harvardskog sveučilišta) poznata je rasprava o kolektivnoj i individualnoj krivnji. Nijemci su bili toliko indoktrinirani nacističkom ideologijom, kako navodi Goldhagen, da su hrlili promatrati napade na židovske radnje i na same Židove, kao što su nekoć gledatelji u srednjem vijeku žurili da vide pogubljenje, ili kao što nogometni navijači hrle na stadione. Poznati njemački filozof Habermas u tom je povodu istaknuo da spomenik holokaustu u Berlinu nije monumentalizacija njemačke sramote, nego izraz civilnog poštovanja potomaka žrtava. Bez obzira na različite pristupe u interpretaciji povijesti i sadašnjosti, kako ističe autor, za istinskog intelektualca nema apsolutnih vrijednosti i stoga je sve podložno kritičkom razmatranju i analizi u kojoj valja poštovati i primjenjivati univerzalna prosvjetiteljska načela. Slom socijalizma bio je znakovit i za stanje u društvenim znanostima, a neki će autori to nazvati »crnim petkom« društvenih znanosti, jer ona nije mogla dati ni približno egzaktnu dijagnozu i prognozu sloma. Pojava radničkog sindikata *Solidarnost* 1981. u Poljskoj nagovijestila je početak kraja realnog socijalizma. Marksistički teoretičari smatraju da su etatiški proizvodni odnosi postali kočnicom novim tehnologijama kao što je informatika. I. Wallerstein održao je predavanje u Beču 2000., gdje je istaknuo da je slom komunizma bio vrhunac rastućeg procesa razbijanja iluzija i razočaranja u svim trima verzijama stare ljevice: komunističkim partijama, socijaldemokraciji i nacionalnooslobodilačkim po-

kretima. Raspad socijalizma izmijenio je istraživačko žarište društvenih znanosti. Umjesto analize klasne strukture i klasnih sukoba, u prvi plan se stavlja analiza nacije, nacionalnoga i etničkih/nacionalnih sukoba. Kritike socijalizma bile su mnogobrojne i različite: rane kritike boljševizma (Louxemburg, Kautsky, Trocki), međuratna studentska osporavanja (Grossman, Burnham), hladnoratovsko izjednačavanje komunizma i fašizma (Arendt), pristup američkih liberala (Huntington, Fukujama) ili preobraćenih francuskih komunista (Furet, Cuortis). U novije doba posebno je bila indikativna rasprava oko *Crne knjige komunizma*, zbornika koji se pojavio 1997. u povodu osamdesete godišnjice Oktobra u Parizu. Napisali su ju četiri francuska povjesničara, jedan češki i jedan poljski politolog te dva njemačka teologa. U knjizi je na brojčanom razini izneseno da je komunizam imao 100 milijuna žrtava, a fašizam 25 milijuna, što je na ideološkoj razini trebalo istaknuti veći zločinački karakter socijalizma. Iako je socijalizam obilovao čistkama i ubojstvima, kritičari tog zbornika upućuju na oprez i metodološke nedostatke u knjizi. Smatraju da su brojke lišene historijskog diferenciranja, pa su tako žrtve gladi i epidemije prikazane u sklopu komunističke namjere za uništavanjem. Naglašava se i razlika u ideologiji i politici nacizma i boljševizma. Ubojstvo Židova cilj je po sebi u nacističkoj ideologiji, dok je uklanjanje kulaka posredni cilj. Glavni cilj bio je izvesti bogate seljake, a tek ako se budu protivili, treba i silom provesti naum kolektivizacije sela.

U petom poglavlju analizira se prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji. Iako je jugoslavenski socijalizam bio »demokratskiji«, a jednopartijska vladavina korigirana modelom radne i lokalne samouprave, kritika socijalističkog razdoblja bila je izrazito ideološka i vrlo gruba, a socijalizam je identificiran s mrakom. S pravom je D. Bilandžić primijetio da u tom slučaju analiza i nije potrebna. U zemljama koje su imale »nad

glavom« Sovjete prijelaz prema demokraciji bio je blaži ali i tu su postojale razlike. Tako su Mađari bili manje nezadovoljni socijalizmom od Čeha: Janoš Kadar i »gulaš« socijalizam ostali su uglavnom u pozitivnom sjećanju. Ratni sukobi u bivšoj SFRJ i prevladavajući nacionalistički tonovi na javnoj sceni učinili su da je socijalizam percipiran izrazito loše, iako opet ne jednako loše u svim republikama bivše države. Radikalna i nagla konverzija inteligencije jest crta političke kulture u istočnoeuropskim zemljama. Slažemo se s autorom da jugoslavenska stvaralačka humanistička inteligencija nije nadrasla domaću političku kulturu. Prisutan je historioografski revizionizam što je u knjizi oprimgjeno revizionističkim sadržajima u radovima povjesničara D. Bilandžića i B. Petranovića. Izmijenjeni odnos prema socijalizmu nije posljedica samo aktiviranja nacionalnih/nacionalističkih ideologija i sukladnih retoričkih refrena, već i rasvjetljavanja »slijepih mrlja« komunističke historiografije i razotkrivanja tabu-tema iz novije jugoslavenske povijesti. Prema autorovu mišljenju, odnos prema socijalizmu na prostoru bivše države može se donekle pratiti i kroz odnos prema njezinu neprikosnovenom vodi, J. B. Titu. Tito je još uvijek popularan u Makedoniji, dijelovima BiH i Crne Gore, ali ne i kod nacionalno osviještenih Hrvata i Srba. Slovenci Tita ignoriraju, usmjeravajući negodovanje više prema Kardelju.

U interpretaciji ratnih sukoba u nekoliko se bitnih točaka ne možemo složiti s autorom. Termin *građanski rat* koji autor rabi za događanja u Jugoslaviji 1991.–1995. za nas je neprihvatljiv. Prije svega, građanski rat je pojam koji označava sukobe različitih snaga oko društvenog poretka, a pritom državni okvir nije upitan. U bivšoj Jugoslaviji upravo je sukob oko suvereniteta između bivših jugoslavenskih republika najviše obilježio ratne sukobe. Ta autorova interpretacija kreće se u okviru interpretacija rata kao etničkog sukoba, što također smatramo redukcioni-

mom u objašnjavanju tih događaja. Takav pristup ignorira institucionalni ustroj bivše države, posebice njezin posljednji Ustav iz 1974. i pravo naroda na samoopredjeljenje. Referendumi koji su održani u nekim republikama legitimno su sredstvo političkog izjašnjavanja, a snage oko Miloševića i JNA nasilno su željele zaustaviti demokratske procese. Nadalje, rat u Bosni i Hercegovini autor je ocijenio kao organizirani genocid i progon stanovništva, koje su podjednako primjenjivale sve sukobljene strane. Smatramo da je u tom pogledu nemoguće izjednačiti stranu bosanskih Srba, koja je učinila mnoštvo stravičnih pogroma, među kojima su posebno tragični Sarajevo i Srebrenica, i druge dvije sukobljene strane. I ostale strane (bošnjačka i hrvatska) pridonijele su ukupnoj bosanskoj tragediji ratnim zločinima koje su počinili njihovi pripadnici, ali se po masovnosti teško mogu usporediti sa zločinima bosanskih Srba. Nadalje, u istom poglavlju autor ističe da su secesionisti u SSSR-u i Jugoslaviji bili žešći nacionalisti od pripadnika pijemontskih nacija, s čime se također ne možemo složiti. Srpski nacionalizam vremenski je (zbog specifičnih razloga, Kosova prije svega) aktiviran prije ostalih. Valja istaknuti da srpski nacionalizam ima jednu specifičnost koja ga razlikuje od ostalih jugoslavenskih nacionalizama, a to je njegova prividna defanzivnost. Naime, on je nastojao prije svega očuvati Jugoslaviju, što je u to doba bio interes većine Srba, nudeći uglavnom jače centraliziranu državu, po mjeri najvećeg naroda u njoj – srpskoga. Smatramo da nije analitički utemeljeno, nakon silnih »događanja naroda«, klicanja vodi i uzvika *Ovo je Srbija!* na bilo kojem prostoru bivše SFRJ s barem nekolicinom Srba, izdvojiti srpski nacionalizam od ostalih kao manje žestok. No, to je dublji problem koji ovdje ipak valja barem spomenuti.

Todor Kuljić je korektan autor koji nastoji znanstvenim metodama objasniti događaje o kojima piše. Drukčiji pogled na događaje iz Beograda i Zagreba posljedica je

različitih socijalizacijskih činilaca i perceptivnog okvira unutar kojeg se smještala bivša država, a ne korektnosti jednih a nekorektnosti drugih autora. Pritom naravno isključujemo one koji smatraju da »njihovi« ne mogu počinuti ratne zločine, ili one koji odbijaju uvažiti činjenice. A takvih ima na objema stranama. Knjiga Todora Kuljića značajan je doprinos prevrednovanju ratne i poslijeratne zbilje na ex-jugoslavenskim prostorima. Pisana je metodološki korektno, sadržajno iscrpno i stilski zanimljivo. Utoliko smatramo da je dobrodošla i u hrvatski javni i znanstveni prostor, kao poticaj za nastavak istraživanja tih događanja i oživljavanja dijaloga među do jučer zaraćenim stranama.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*

Katherine A. Lynch

**Individuals, Families, and
Communities in Europe, 1200–1800:
The Urban Foundations of Western
Society**

Cambridge: Cambridge University Press,
2003, 250 str.

Katherine A. Lynch, profesorica povijesti na Carneige Mellon Universityju u Pennsylvaniji u SAD-u, autorica je 37. knjige objavljene u biblioteci *Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time*. Ovaj rad iz područja povijesne demografije nova je interpretacija europske obitelji i društva, gdje se obitelj razmatra kao središte života civilnoga društva. Služeći se različitim primjerima iz europskih gradova, autorica objašnjava kako su žene i muškarci osnivali dobrovoljne udruge izvan obitelji koje su imale ulogu nadopune ili čak zamjene za solidarnost utemeljenu na srodstvu. Pokazuje kako su demografske, ekonomske,

vjerske i političke značajke europskoga urbanog društva ohrabrivale potrebu za kolektivnim organizacijama za uzajamnu zaštitu, te ponašanje žena i muškaraca u pokušaju ispunjenja tih potreba. Ukazuje na središnje mjesto koje su obiteljska pitanja imala u oblikovanju većih zajednica, od vjerskih zajednica reformacije do nacionalno »zamišljenih« zajednica Francuske revolucije.

Knjiga obuhvaća razdoblje od srednjeg vijeka do kraja 18. stoljeća, jer autorica smatra da su činioци koji su kombinirani kako bi kreirali zapadni obrazac obitelji i strukturu zajednice počeli poticati i oblikovati europsku kulturu i društvo već u 13. stoljeću. Većina primjera potječe iz povijesti Francuske, Engleske, Italije, Njemačke, Nizozemske, Belgije, Luksemburga i Španjolske, a isključene su zemlje Istočne Europe. Autorica ističe kako se usmjerila na te dijelove Europe zbog svojega odlična poznavanje tog prostora, ali i velika utjecaja urbanizacije u tom dijelu Europe, kao i zbog određenih ključnih demografskih i političkih činilaca koji su vrlo različito oblikovani u Zapadnoj i Istočnoj Europi.

Knjiga se sastoji od uvoda, pet poglavlja i zaključka. U prvom poglavlju pod naslovom »Temeljne značajke europskih urbanih naselja«, autorica razmatra osnovne demografske i ekonomske činioce urbanih naselja u kojima su se razvijali različiti oblici obitelji i zajednice. Nadalje analizira važnost migracija i visokog mortaliteta u oblikovanju gradskoga demografskog sustava, ženidbeni sustav i odnos spolova. Dok su manji gradovi privlačili migrante iz neposredne okolice, veliki su gradovi imali znatno veće područje iz kojeg je izvimala migracija. Primjerice, u 16. st. dvije trećine migranata došlo je u London s udaljenosti veće od 80 milja. Česte epidemije u gradovima privremeno su razarale demografski i ekonomski sustav, ali isto tako, zbog intenzivna doseljavanja nakon prestanka epidemije, po pravilu se broj stanovnika naglo povećao. Zbog visokih